

Baranyi Márton

A MEGSZABADÍTOTT ÉRTELEM

100 éve született Czesław Miłosz

A litván Samogitia és Aukštaitija régiók határán fekszik az aprócska Szetiejnie (litvánul: Šeteniai), ahol száz évvel ezelőtt a 20. század egyik meghatározó közép-európai gondolkodója, Czesław Miłosz született. Litvánia akkoriban Lengyelország egy részével együtt a cári birodalomhoz tartozott, így Miłosz apját a nagy háború kitörésekor besorozták az orosz seregbe, a család pedig a hadmozdulatokat követve vándorolt a katonák nyomában. A háború után Vilniusba (Vilnába) költöztek, amelyet Szovjet-Oroszországra mért vereségén felbuzdulva (az egyébként litván származású) Piłsudski marsall a II. Rzeczpospolitához csatolt. A függetlenné vált Lengyelország és Litvánia között korán feszültté vált a viszony: Vilniusból vagy embercsempészek segítségével, vagy Lettországon keresztül lehetett Litvániába utazni. Miłosz és édesanyja gyakran megtették az utat, hogy ellátogassanak a nagyszülőkhöz. Miłosz a nyarakat náluk, anyai rokonainál töltötte.

Egykor Vilniusból kormányozták a Litván Nagyhercegséget, amely hatalmának zenitjén a Balti-tengertől a Fekete-tenger partjáig terjedt. Dinasztiaalapító fejedelme, a pogány Jagelló úgy döntött, hogy felveszi a kereszténységet, és ezzel együtt 1386-ban elvette Hedvig lengyel királynőt, Nagy Lajos lányát is. II. Ulászló néven lépett a lengyel trónra, létrehozva ezzel a két állam perszonálunióját. (Ükunokáját, Jagelló Annát vette el később Báthory István erdélyi fejedelem, aki az unió első embereként vereséget mért szomszédjára, Rettegett Iván cárra.) A keleti birodalom négyszáz évig állt fenn, Lengyelország harmadik felosztásával bomlott fel végleg.

Miként Miłosz ellengyelesedett litván kisenemesi családja, Vilnius is ennek az elsúlydyed birodalomnak az emlékét őrizte. Miłosz megjegyzi, Vilnius csaknem olyan volt, mint egy „jezsuita város valahol Latin-Amerika szívében”. A tevékeny jezsuita rend itáliai építőmesterei Európában elsőként itt kezdtek barokk templomokat építeni az II. Gesú mintájára. Miłosz a Báthory István Egyetemen tanult, amelyet egykor szintén a jezsuita rend alapított a lengyel királlyá vált erdélyi fejedelem felkérésére. A Róma és Bizánc határán fekvő városban több tucat gót, reneszánsz, barokk, neoklasszikus, ortodox templom épült, és a gombamódra szaporodó zsinagógák mellett a karaita szekta is rendelkezett imaházzal. Ebben a balti bábelben lengyelek, zsidók, tatárok, litvánok és rutének éltek egymás mellett.

A Zsigmond Ágost Gimnázium tanulója, később a Báthory Egyetem joghallgatója fiatalon e szelíden provinciális város metafizikával telt levegőjét szívta magába. („Ha arról kérdeznének, honnan származik a költészetem, azt választanám, a gyerekkori

karácsonyi énekekben, a Mária-zsolozsmák és a vesperások liturgiájában és a Bibliában gyökerezik.”) Idillről persze, ahogy ez a Nap alatt lenni szokott, szó sem volt. A katolikus és a zsidó Vilna, írja Miłosz, külön bolygókként léteztek egymás mellett, nem vettek egymásról tudomást, és nem fordították egymás irodalmát.

Miłosz egyetemistaként szembefordult a homogén nemzetállamot prédikáló lengyel nacionalizmussal, így előbb-utóbb a baloldali táborban találta magát. „Ehhez az eléggé cseppfolyós és heterogén baloldalhoz való csatlakozáshoz egyáltalán nem a marxizmus adott nekem indítást, hanem a nemzeti népbútítók iránti ellenszenvem” – írta. Később a marxizmus is elcsábította, bár kortársaitól eltérő okokból. Miłoszt a dialektika foglalkoztatta, amely egységben láttatja a kettéhasadt természetet és történelmet, és értelmet ad a fejlődés folyamatának. *A tőkét* egyáltalán nem olvasta, Lenin és Feuerbach írásait pedig bevallása szerint irodalmi művekként forgatta.

Ösztöndíjjal jutott el Párizsba. Itt távoli nagybátyja, Oscar Miłosz francia nyelven író litván költő patronálta, aki óriási hatást gyakorolt az unokaöcs költészetére és jellemére egyaránt. Oscar Miłosz a III. Köztársaság meglehetősen anakronisztikus, 19. századi jelensége volt: lázadt a parnasszizmus, a *l'art pour l'art*, a tudományelvűség és a racionalizmus ellen is, bár bizonyos tekintetben a szimbolisták utóda volt. Úgy jelentkezett a függetlenné vált Litvánia párizsi követének, hogy számos nyelven folyékonyan beszélt – kivéve a litvánt. Költészete sajátos elegye volt a katolicizmusnak és a misztikának, mindehhez apokaliptikus színezetű millenarizmus társult. Gondolkodása, a krízis érzelme és a vallásos megváltás igénye inkább Dosztojevszkij, semmint Nietzsche szellemi rokonává tette. Unokaöccsére átragadt érdeklődése Swedenborg misztikája és Blake látomásos lírája iránt. Ahogy Blake-ről, úgy Oscar Miłoszról sem vett tudomást a korabeli művészvilág, költészetüket is megkésve fedezték fel.

Miközben Czesław elsajátította a marxista dialektikát, elutasította Marx és nagybátyja nézeteit a derűs jövőről. Igaz, Oscar – talán a Purgatórium képe lebegvén a szeme előtt – a közeljövőre világégést jósolt, amelyen az emberiségnek át kell esnie az új reneszánsz beköszönnte előtt. Miłosz a később katasztrofistának nevezett iskola egyik vezető egyénisége lett. Ezen alkotók költészetére egyaránt hatott Weimar és a szovjet irodalom nihilizmusa, Stanisław Ignacy Witkiewicz, a neves festő-író abszurd látomásai, valamint a Báthory Egyetem tanára, Marian Zdziechowski pesszimizmusa. Zdziechowski még 1938-ban meghalt, Oscar Miłosz egy évvel később hunyt el, Witkiewicz pedig öngyilkos lett a náci-szovjet harapófogóba került országban. Egyikük sem érthette meg proféciaik beteljesülését.

Czesław Miłoszt nézetei miatt 1937-ben kirúgták a Vilnusi Rádiótól, ezért Varsóba költözött. A háború kitörésekor visszatért Vilniusba, ám a várost 1940 júniusában elfoglalták a szovjetek, így ismét Varsóba ment. Az egyetem könyvtárában dolgozott, de nem hagyott fel az irodalommal sem: Jan Syru néven földalatti lapokba írt, illegális színelőadás kedvéért lefordította Shakespeare *Ahogy tetszik*-jét, és rengeteget olvasott. De-foe-ról, Gide-ről, Nietzsche-ről, Balzacról írt esszéket. Összebarátkozott az ellenállás-

nak dolgozó Jerzy Andrzejewskivel, és elvette feleségül Janina Dłuskát. Lefordította T. S. Eliottól az *Átokföldjét*. „April is the cruellest month” („Április a legkegyetlenebb hónap”) – kezdődik Eliot verse, amelyre szomorúan rímelt az 1943 áprilisában kezdődött gettőlázadás. Miłosz szemtanúja volt az eseményeknek: a náci megtorlásról szólnak az *Egy szegény keresztény nézi a gettőt* és a *Campo da Fiori* című versei. Láta a varsói felkelés bukását is, és azt, hogyan hagyta cserben a szovjet hadsereg a felkelőket: egyszerűen kivárták, amíg a németek felőrlik Tadeusz Bór-Komorowski Honi Hadseregének erőit, és porig rombolják a várost. Miłosz költészete az ostromlott városban fordulatot vett. Úgy gondolta, katasztrófa idején nem katasztrofista költeményekkel kell előállnia. A kritikusok szerint ekkoriban keletkezett költeményein Blake kötetének, *Az ártatlanság és a tapasztalás dalainak* hatása érződik. Soraiból már nem az *Átokföldje* kiuttalansága és enerváltsága érződik: a romok között a gyermekkort felidéző idillről, hitről, reménységről és szeretetről verselt.

A háború vége már Krakkóban köszöntött rá és feleségére. *Ocalenie* (*Megmenekülés*) című kötetére felfigyelt az éppen berendezkedő hatalom, és Miłoszt, habár nem volt párttag, felkérték, hogy New Yorkban képviselje diplomataként az új lengyel államot. Két évvel később Washingtonba került kultúrattaséna, majd Párizsban szolgált a lengyel nagykövetségen. Hazalátogatott, útlevelét elvették: egy magas rangú bürokrata segítségével szerezte vissza, de csak azért, hogy 1951-ben Párizsban menedékjogot kérjen. Miłosz rettegett a számkivetettségtől, és attól, hogy költőként minden kapcsolatát elveszíti lengyel közönségével. Nem kisebb emigráns, mint az optimista Albert Einstein biztatta hazatérésre. Miłosz azonban a szakítás mellett döntött, a gyomra nem bírta tovább. A hatalom *in absentia* szilenciumra ítélte.

A francia szellemi életet ekkoriban Sartre és köre, Lenin kifejezésével a „hasznos hülyék” uralták. Nárcisztikusan dicsérték és hűségesen igazolták a Szovjetunió minden tétét, bevetve az önbecsapás és a hazudozás bámulatos kelléktárát. Információhiányról szó sem volt: Miłosz emigrációjának idején már megjelent Koestlertől a *Sötétség délben*, Orwell 1984-e, a Párizsban élő Fejtő Ferenctől a *Népi demokráciák története*, és a kiábrándult kommunisták írásaiból összeállított *The God that Failed* (*A bukott isten*) című válogatás. Már lezajlott Viktor Kravcsenkó pere is: az emigráns szovjet tiszt *I Chose Freedom* (*A szabadságot választottam*) címmel írta meg visszaemlékezéseit a Szovjetunióról, melyben Szolzsenyicint megelőzve számolt be a rendszer borzalmairól. A *Lettres Françaises*-ben azzal vádolták a szerzőt, hogy Amerika ügynöke: Kravcsenkó azonban rágalmozásért perre vitte a dolgot. A lap, hiába támogatta a Szovjetunió és a szövetséges értelmiségi réteg, elbukta a pert. Párizsban az olyan mérsékelt, szkeptikus hangokat, mint Raymond Aroné vagy Camus-é, túlharsogta a *L'Humanité* vagy a *Temps Modernes* csinnadrattája.

A rabul ejtett értelem megjelenése 1953-ban, Sztálin halálának évében egy csapásra ismertté tette Miłosz nevét. A hatás nem maradt el: a szerzőt a Szovjetunió talpnyalói áru-lónak, elmebetegnek, Amerika-bérencnek tartották, az antikommunista lengyel emigrán-sok pedig gyanakvással figyelték, könyvét nem találták eléggé bolsevista-ellenesnek.

Talán lehettek volna megértőbbek is. A *rabul ejtett értelemben* Miłosz a gondolkodás háború utáni államosításának történetét írta meg, négy lengyel író történetén szemléltetve a folyamatot. Nyilvánvaló, hogy a könyv rajtuk keresztül Miłosz sorsáról is szól. Miłosz Witkiewicz *Telhetetlenség* című, magyarul is olvasható disztópikus-groteszk regényéből vett példával illusztrálja a kommunizmust, az Új Hitet. A regény szereplői pirula formájában veszik magukhoz a keleti bölcs, Murti Bing világnézetét, hogy megvédjék magukat a metafizikától, lecsillapítsák háborgó lelküket, és átformálják tudatukat. Ahogy Witkiewicz alakjai, a megszállt országok lakói is Murti Bing piruláit fogyasztják. Ennek eredménye azonban nem a harmónia, hanem egy sajátos szkizofrén állapot: az Új Hit hívében a régi és az új összeütközése meghasonlást okoz.

Az Új Hit országaiban mindenki szerepet játszik, ám ez a szerepjátszás a költétánchoz hasonlít: egyetlen apró botlás, rossz mozdulat végzetesnek bizonyulhat. Az alakításhoz ezért az úgynevezett *ketmanra* van szükség. Miłosz a kifejezést Gobineau-tól veszi át, aki a muzulmán szabadgondolkodókról írja, hogy gyakran el kellett titkolniuk valódi nézeteiket, így csellel, megtévesztéssel éltek. A ketman tehát a képmutatás művésze, amelyet Birodalomban is gyakorolnak, különösen a szellem emberei. A ketman hozzásegít a túléléshez vagy éppen a sikerhez, egy idő után azonban már a színész sem tudja elválasztani magát a szerepétől. „Azt vallva, hogy benne nincs semmi, az ember ma elfogad akármit” – írja Miłosz.

Négy kortársán keresztül mutatja be, hogyan kapituláltak a lengyel írástudók a megszállók előtt, hogyan alakították át személyiségüket, és formálták át írásaikat a Központ kívánságára. Alfa, Béta, Gamma és Delta típusok, ezért nevük nem szerepel a könyvben. A tragikus látásmódú Alfa (mintája Jerzy Andrzejewski, az egykori jóbarát) katolikus íróként indult, ám hosszas vívódás után lenyelte Murti Bing piruláját. Háború előtti könyvének hőse pap volt, új könyvét már egy öreg kommunistáról írta. Alfa, amikor észrevette, hogy átlépett a küszöbön, nem mert kihátrálni. Ekkor már a Párt arra használta fel, hogy elítéltesse vele a Vatikán politikáját. Béta (Tadeusz Borowski) holokauszt-túlélő volt: beszámolóiban naturális, nihilista leírását adta a népiértésnek. Materializmusa megkönnyítette számára az Új Hit elfogadását. Tárcaíró lett, a rendszer csahosa. Meghasonlottságában végül öngyilkosságba menekült: a Párt pompás temetést rendezett neki. Gamma (Jerzy Putrament), a „Történelem rabszolgája” egykor Miłosz vilniusi iskolatársa volt. A Vörös Hadsereggel érkezett Varsóba, később diplomata és kultúrkomisszár volt: fausti figura, aki az „ördög szolgájának tartotta magát, de nem szerette az ördögöt, aki a Történelmet igazgatja”. Delta, a kedélyes, részeges trubadúr a jobboldal közismert híve volt, a Pártban lelt új mecénásra. Abszurd, karikatúragyártó hajlamai azonban nem feleltek meg a szocialista realizmus komorságának. Deltát ezért ejtette hatalom.

Még az ötvenes években jelent meg Miłosz két, később magyarra is lefordított kötet, az önéletrajzi *Az Issa völgye* és a kommunista hatalomátvételtől szóló *A hatalom megragadása*. Nem volt közömbös számára a magyar szabadság ügye sem: egy antológiába len-

gyelre fordított több verset, illetve Fekete Sándor és Kende Péter egy-egy írását is 1956-ról. 1960-ban elfogadta a kaliforniai Berkeley felkérését: ezután majd' húsz évig tanított szláv irodalmat az egyetemen. A hetvenes évek végén Pilinszky Jánost megelőzve kapta meg a Nemzetközi Neustadt Irodalmi Díjat, majd 1980-ban, elsőként a lengyel költők közül, a Nobel-díjat is.

Idős korára költészetében egyre meghatározóbbá vált metafizikus alkata. Miłosz, aki elsősorban mindig költőként tekintett magára, úgy vélte, a modern költészet a szimbolistáktól és főleg Mallarmétól kezdve hitetlenné vált, és ezzel saját forrásait apasztotta el: a tiszta költészet képtelenné vált a valóság megragadására. Tíz évig levelezett a híres trapista szerzetessel, Thomas Mertonnal, aki Miłosz kételyeire igyekezett választ adni. Miłosz egész életében, büntudatos Jóbként birkózott katolikus hitével. Számára a manicheizmus régi dilemmáit Isten jóságáról és mindenhatóságáról a Harmadik Birodalom és a Szovjetunió képében megerősödő Gonosz vetette fel újból. Ha van Isten, hogy hagyhatta ezt? Mi a szenvedés értelme? Valóban Isten a világ ura?

Kora szekuláris humanizmusát nem szívelte. Adam Zagajewski költő így összegezte munkásságát: „Nietzsche távirata, melyben az európaiakkal tudatta Isten halálhírét, nos, eljutott a költőhöz, ám ő határozottan megtagadta az átvételi elismervény aláírását, és elküldte a kézbesítőt.”

Kantot parafrázálva Miłosz úgy jellemezte a modern embert, mint aki fölött ott a csillagos ég, ám az erkölcsi törvény már nincs benne. Katolikus volt, de nem tekintette magát katolikus költőnek, bár műveit II. János Pál is olvasta. Teológiai traktátusának sorai bizonyítják szembenállását a posztmodern Zeitgeisttel:

De miért a teológia? Mert elsőé az elsőség.

S ebben igazságra tapintunk. Hisz éppen a líra, / amely ijedt madárként repdes, és átlátszó / ablaküvegnek ütközik, bizonyítja, / hogy nem élhetünk fantazmagóriákban.

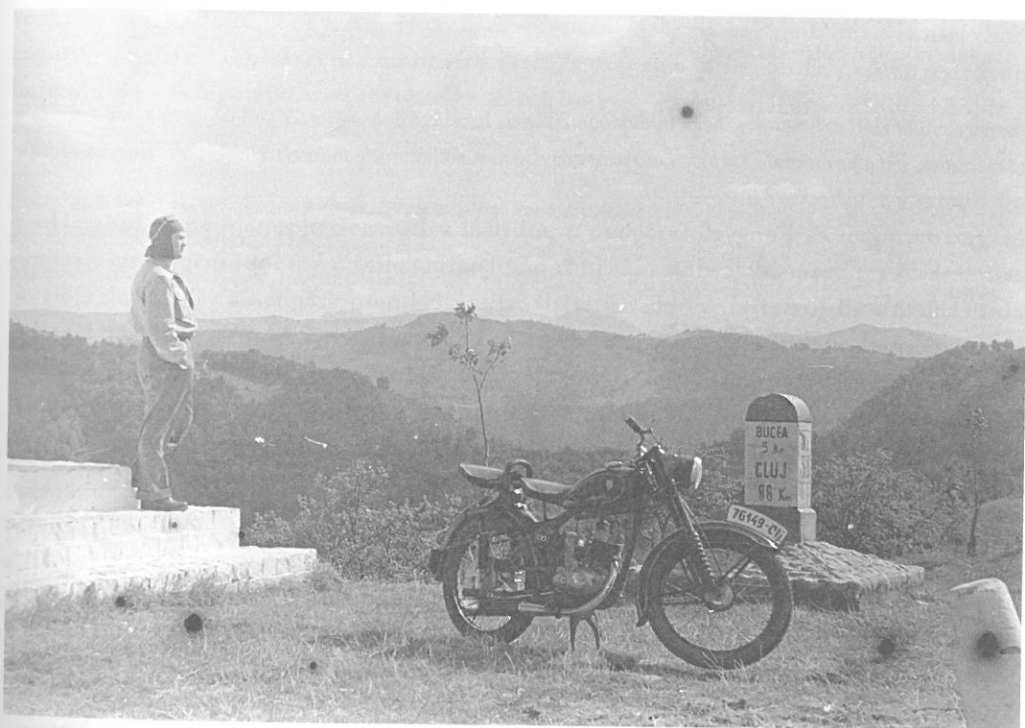
Bárcsak visszatérne beszédünkbe a valóság. / Más szóval az értelem, amely nem létezhet, ha nincs abszolút / vonatkozási pontja.

A politikai klíma enyhülésével, 1981-ben utazhatott először Lengyelországba. A költőt, aki a stockholmi Nobel-ceremónián Katyń és Varsó szégyenéről beszélt, óriási tömegek ünnepelték. Megismerkedett Lech Wałęsával: „Azt mondtam neki, a vezetőmnek tekintem, amire azt válaszolta, a költészetem miatt került börtönbe” – idézte vissza a találkozót. Több évtizedes elhallgatás után kiadott művei bámulatos példányszámban fogytak. A biztató jelenségek sorának azonban hamar vége szakadt: kihírdették a szükségállapotot, Miłosz nemkívánatos személlyé vált. A vasfüggöny leomlása után azonban visszatért. Berkeley és Krakkó között ingázott második feleségével (első felesége Alzheimer-kórban hunyt el). 2000-ben végleg Lengyelországba költöztek.

Miłoszt Krakkóban érte a halál hét évvel ezelőtt. Sírja a lengyel panteonban, a Skałka pálos templom kriptájában található Krakkóban.

Élete átfogta a 20. századot. Ez idő alatt kedves városa, Vilnius-Vilna vagy tucatszor cserélt gazdát. Litvánia zsidó lakosságát elpusztították, a lengyeleket deportálták. A II. világháború alatt Lengyelország lakosságának ötödét irtották ki a szövetkezett totalitarizmusok. Miłosz azonban megélte a két ország felszabadulását, élete végén csatlakozásukat az Európai Unióhoz. A szejm a 2011-es évet Miłosz-émlékvé nyilvánította. Magyarországon emlékkonferenciát rendeznek a tiszteletére, és több, eddig magyarul nem olvasható könyvét is kiadják.

Az Úr erőt ad népének, az Úr békével áldja meg népét – olvasható a 29. zsoltár versora az 1970-es gdański mészárlás áldozatainak emlékművén. De olvasható rajta egy idézet Miłosztól is. „Te, aki becsaptad az egyszerű embert, vigyáznod jó lesz. A költő nem felejt.”

Királyhágó, 1950-es évek